

Марко Вовчок.

нало наше громадянство звістку про смерть Марії Олександровни Лобач (таке було, здається, останнє її прізвище), нема нічого несподіваного і не тільки це через те сталося, що в наші часи усякі нагальніші, болючіші чодії часто застують чисто літературні справи. Причина, що пі одне серце не відгукнулось болем, не забилось живіше і не знайшло у себе в глибині ніяких ниток інтимного звязку з помершою, лежить далеко глибше і в іншій, мовляв, плоскості. Ми поховали чужу людину, а на такому похороні, натуральна річ, що помянувши „за-для годиться“ небіжчика, люде раз обертаються до своїх справ і вже більше про його не згадують. Як український письменник, Марко Вовчок помер давно,—так давно, що зробився вже мало не мафичною якоюсь істотою, яка не будить живіших почуваннів, не викликає гіркого жалю за собою, про яку можна говорити тільки додержуючи історичної перспективи. Ще давніше, може, втратив він живі звязки з українським життям, так що серед старих людей туту за небіжчиком давно вже оступило й вивітрило життя, а серед молодшого покоління ймення його нічого не викликає в памяті такого дорогоого, за чим би поривав жаль або свідомість великої втрати. Та й не тільки з українським життям у Марка Вовчка порвалися звязки, бо коли взяти підписані цим псевдонімом естапні російські твори, то можна побачити, що й з них так само життя видихалось. Я, напр., пам'ятаючи свої давні враження од „Народних оповідань“, з цікавістю взявся був до надрукованої років тому з десять у „Русской Мысли“ повісті,—зраз не пам'ятаю заголовка,—але кинув, не дочитавши: ростягла, нудна і нецікава, хоча і з претензіями на дотепність та юмор, варіяція Гоголевих старосвітських поміщиків, до того ж скрикатурена до останньої міри. Не міг підігріти інтереса серед нашого громадянства і недавній виступ Марка Вовчка з українським оповіданням у „Кіевской Старинѣ“: чудова мова, гарна техніка—і брак усякого змісту. Не того, не того треба тепер, думалося, читаючи „Чортову пригоду“: старою

І може статись, що й не буде. Бо коли щиро та по правді говорити, то в оцій холодній неважливості, з якою при-

цяцькою людей не привабиш.

А отже був час, коли підписані псевдонімом „Марко Вовчок“ твори викликали велике зацікавлення і притягали до себе загальну увагу, та й не тільки серед української, але й російської публіки. Про українську зараз не говорити, — там панував ентузіазм та фурор; але нагадаю, що творам Марка Вовчка присвячує одну з більших критичних праць не хто, як Добролюбов, що перекладає українські оповідання Вовчка на російську мову сам Тургенев, тоді вже широко відомий автор „Рудина“. Це одно вже говорить надто виразно про те враження, що зробили були в свій час твори Марка Вовчка. І таку увагу автор заслужив, інтерес не був викликаний і розігрітий штучними способами: в перших творах Марка Вовчка справді виявився завдаток сили не аби якої, зародок письменника, що вмів удаřити по серцях і коли не вести за собою громаду, то бодай позначити напрям, кудою треба простиувати в житті. Тут у його творах зійшло разом усе: і гарна, принадна артистична форма, і чудова, широ-народна мова, і глибокий, серйозний зміст, і вміння зачепити пайчутливіші струни в серці читача, і знання та досвід життєвої, і вольнолюбиві, гуманні погляди. Як же воно сталося так, що завдаток пропав марно, що багатий надіям зародок письменника не розрісся в справжнього письменника, що гарний пуп'яночок прив'яв і не розвинувся в пишну квітку, якої можна було по йому сподіватись? Чому замовило те пульсування життя, що пробивалось було в перших творах Вовчкових? Де причина того, що як не як, а визначний талант занапастився і звівся, можна сказати, ні на що? Далі я попробую дати відповідь на ці питання, повні для нас великого і теоритичного, і практичного інтересу, а тепер кинемо загальний погляд на твори Марка Вовчка, бо вони ж повинні постачити нам матеріялу на ту відповідь.

Попереду одна увага про псевдонім „Марко Вовчок“. Формально він належить Марії Олександровні, що тоді була дружиною Опанаса Марковича але коли

на Україні відомо зробилось, що Марія Олександровна зроду великоросіянка, то авторство її з першого ж разу почало віддаватись дуже несподівано. Говорили, і не без підстави що важко чужородній людилі, до того ж не живши ніколи довго на селі між народом, так чудово спізнали мову і життя українського народу, так глибоко увійти у всі нюанси народної гутірки, з таким умінням користуватись з найтонших варіацій народного слова. Ріжниця між ними така велика, що мимохіть кидаеться у вічі навіть недбалому читачеві, а надто ріжниться формою і змістом як раз той томик оповідань, що вийшов р. 1865 („Кармелюк“, „Невільничка“, „Дев'ять братів“ і „Ведмідь“) і в якому Опанас ледве чи міг брати безпосередню участь. Коли перші оповідання свою форму—щире золото, то в останніх зовсім інша, мовляв, хода: замість поважної лаконічності і стисливості виразів—ростягнуте розбалакування, розволікання „мыслю по древу“; замість обрубіх, наче кованих фраз—довгі, часто поплутані періоди, ніби не одна рука їх писала, та не одна й голова думала над ними. Знов таки і зміст останніх творів здебільшого взято не просто з життя, а з народних переказів, пісень, казок та інших посередніх матеріалів. Автор, що, перше обома руками черпав із криниці життя, тепер наче й наблизився до неї бойтися і воліє брати сюжети не з самого життя, а з його зеркал. Ріжниця сягає так далеко, що навіть українського м'якого ландшафту не пізнати в тих змальованих на швейцарський зразок горах, скелях та бескеттях, наїжених соснами, які так часто зустріваєш в останніх оповіданнях Марка Вовчка. Ясно, що хтось мусів і перші ретушувати, докладаючи своїх рук і до форми їх, і до змісту,—і цей „хтось“ найбільше припадає до Опанаса Марковича.

Як не як, а не вважаючи на ці аргументи, тайна лишилась тайною, „загадочний“, як каже біограф Марковича, псевдонім таким і остався, коли не придбав ще більшої загадковості, пріпечатаний аж двома могильними печатями. Може бути, що ніякого нового ма-

*) М. З.—Афанасій Васильєвич Маркович. Черніговъ. 1896. Стор. 9 і 11.

*) Огоповський Ом.—Історія літератури рускої. У Львові, 1891. Ч. III. в. I., стор. 226.

*) Ibid. стр. 230.

теріялу, що поміг би ту загадку відгадати, так таки й не прибавиться вже. Та яй не маю на думці відгадувати її в усіх деталях. Питання, хто і в якій мірі брав участь в літературному псевдонімі „Марко Вовчок“, якого не порішивши, біограф Марковичів, а почасти і історик літератури, й ступити не може, це питання для критика такої важги не має. У критика перед очима об'єктивний факт—твори данного письменника і суб'єктивне питання про особу автора він може од себе одсунути, обертаючись до його тільки тоді, коли особа автора як не будь особливо одбилась на його творах. Тоді тільки доводиться данні об'єктивних фактів, що виявляються в творах письменника, доповнити її вияснити даними суб'єктивної біографії. Для мого завдання досить буде тієї загальної гіпотези, що Марко Вовчок—спільній псевдонім Опанаса і Марії Марковичів, найкраще, до речі сказавши, уgruntованої в згаданій вже біографії Опанаса Марковича.

II.

Перші оповідання Марка Вовчка побачили світ в другій половині 50-х років, тобто по Кримській кампанії, що відіграла таку саму велику роль в історії Росії, як за наших часів війна з Японією. То був саме час, коли пролетіли перші ластівки визволення, коли прокинулись перші надії на інше життя, заморожені холодною, систематичною реакцією лютих міністерських часів. Війна 1854—55 р. виявила таку „мерзость запустіння“ державного ладу в Росії, що навіть невидючим роскрились очі. На гнояному ґрунті кріпацтва пишною квіткою продвіла всевладна бюрократія та безоглядний централізм з усіма їх наслідками—безборонним надсильством та самоволею, безмежним казнокрадством та хабарництвом, безпросвітною темнотою, неуцтвом, голодом та убожеством народних мас, рабськими інстинктами „командуючих“ класів і т. д. і т. д. I от коли всеросійська болячка під Севастополем луснула, то сморід од неї розійшовся по цілому темному царству і навіть у бюрократичних сферах показав,

що так далі жити не сила, що треба якісь інші форми державно-громадського життя знайти, бо інакше колос на глиняних ногах легко може завалитися й під руїнами своїми поховати й саму бюрократію, що раз-у-раз висовувала свої наперед власні інтереси, замазуючи їх династичними. Скresla товста крига реакції, що нічому живому просто дихати не давала. Хоч не хоч, а треба було підсипати ґрунт, на якому повисипали оті болячки, треба було старий державний лад так підлатати, щоб він міг іще животіти, хоч і втративши середньовікові підвалини. В бюрократичних сферах заговорено про те, що не то заікнися—думати за попередніх часів було заказано. Цареві Олександрові II самому вкладають в уста знамениту фразу: „Треба дати волю зверху, поки її не здобуто знизу“. Страх перед „волею знизу“ захищав до того часу непохитні мури кріпацтва; почались практичні заходи коло визволення кріпаків з нової неволі египетської. Справа провадилася, правда, старим бюрократичним шляхом і осередком ірації були бюрократичні комітети, які закипіла боротьба між прихильниками та ворогами реформ. Громадянство властиво не мало на неї безпосереднього впливу, але поки там, на горі, вагались та сім разів одмірювали, не зважаючись ніяк одрізати, повстав дужий визвольний рух серед тієї частини інтелігентного громадянства, що давно вже на кріпацтво дивилося свідомо й нена виділо його з усієї душі, та тільки мало уста замазані, щоб ширити свою Ганнибалову присягу поміж ширшими кругами людності. Визвольний рух знайшов притулок собі в письменстві. Друковане слово, що вперше зітхнуло вільніше після божевільної цензури попереднього часу, взяло на себе велику мисію спопуляризувати визволення кріпаків із неволі на такій основі, на якій зручніше було б народові ставити будівлю нового життя. Скасування кріпацтва було тоді кардинальним питанням часу, питанням над питаннями; всі інтереси, думки і діла кращих людей в Росії сконцентрувались коло його і все сходило на те, що Карфаген кріпацтва, ота твердиня

старого ладу повинна й мусить упасти. Поступова частина громадянства не могла скласти руки аж доти, доки справдилось Ганнибалова присяга, що нею заприсяглись були проти кріпацтва ще країні в Росії люди 40-х років. І огно в бюрократичних комітетах змагалися за реформу, вагались, інтригували, вигадували, щоб і кози були цілі та й вовкам без поживи не лишитись,—тут, серед громадянства, народилися цілі лави ідейних борців за новий лад. Одним із кращих здобутків того руху є українському письменству й були „Народні оповідання“ Марка Вовчка.

Українське громадянство і письменство того часу що до кардинального пункта життя мали вже, правда, де-який досвід і свої славні традиції. Ще на початку 40-х років залиував був голосний Шевченків протест проти кріпацтва і гнівне слово його про „людів неситих“ пробивало мури і ростоплювало кригу в серцях на Україні. Так само якийсь десяток років перед народженням визвольного руху викрито було в Київі адміністрацією славне Кирило-Мефодієвське брацтво, що найбільше уваги в проектах і планах своєї праці клало іменно на боротьбу з тією огидною формою життя, коли за підвальну йому була неволя і кріпацтво. І хоч брацтво загинуло перше, ніж виявило себе реальною працею, хоч голос Шевченків замовкі серед пісків безводної пустині, та „не пропала їх слава“, як співають у пісні: традиція боротьби з кріпацтвом не завмерла і зараз виявилася, скоро обставини дали тому змогу; голос українського громадянства залиував в унісон з голосом усієї поступової Росії. Твори Марка Вовчка з цього періоду й були тим голосом українського громадянства в найпекучішій справі часу. І надто характерно, що вони вийшли з надра Кирило-Мефодієвського брацтва, бо хоч би як дивились ми на авторство в них Опанаса Марковича, але безперечно одно принаймні, що цей колишній братчик виховав великоросіянку Марію Величківну на ідеях брацтва і спричинився до того, що свій протест

брацтва найкраще виявила себе в тому протесті проти кріпацтва, з яким виступило перед світом українство, і твори Марка Вовчка були може єдиним безпосереднім результатом широких планів, що обмірковувались у Київі р. 1846—47 на товариських зібраннях. Марко Вовчок був доброго батька дитина...

Кріпацтво доживало останні дні свої, але в передсмертній агонії воно все ж таки змагалося проти реформи, силкувалось обріати її, дати як найменьше, щоб собі як найбільше зоставити. Тим то боротьба з ним не була зайвою і ця остання спотичка з конаючим ворогом набірає падто великої важги на потомні часи. Треба було борцям за право міліонів кріпацького люду зібрати фактів для акту обвинувачення проти бездушної системи гнобительства, і списавши самий акт, виявивши його перед громадянством, на останній суд якого раніше чи пізніше мала перейти справа. Твори красного письменства, з побуту і життя кріпаків і були тим актом обвинувачення проти душогубної системи; на підставі безперечних „людських документів“ вони освітлювали справу всіма сторонами, виясняли становище кріпаків та потреби їхні, малювали в них насамперед людей з людськими думками, почуваннями й потребами; людей, у яких кривдою одірано всі права людські й яких повернуто на худобу, ба бидло, що не своїм життям живе, а тим, яке йому загадають. Такі твори будили серед громадянства обурення й огиду до страшної всенародної кривди та спочуття до її бідолашніх жертв і витворювали той віх populi, який сміливо вже міг заявити про свої бажання. Коли ми з цього погляду подивимось на тодішні твори Марка Вовчка, то ми одразу побачимо, яку вагу вони мали для нарощання визвольної ідеї серед українського громадянства, а разом оцінимо її rolю їх в історії нашого громадянського руху та знайдемо місце на сторінках українського письменства.

Кому тільки з сучасників доводилось говорити про „Народні оповідання“, всі в один голос зазначають вагу їх, як художнього протеста проти кріпацтва,

проти нелюдського, мовляв, поневолення людей людьми.

Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих,—

пише в поезії „Марку Вовчку“ Шевченко, попережаючи своїм епітетом „обличителя жестоких людей неситих“ при суд присяжної критики. А ця з одного боку рівняла Марка Вовчка до знаменитого автора „Хатки дядька Тома“, вияснюючи той фурор, що викликали були „Народні оповідання“ (Драгоманов); з другого—добачала в них „великія сили, таєміння въ народѣ и разные способы ихъ проявленія подъ вліяніемъ крѣпостнаго права“ або ставила їм у заслугу не аби-яку те, що вони будили „сознаніе великої ролі народныхъ массъ въ экonomіи человѣческихъ обществъ“ (Добролюбовъ). Навіть з ворожого табору голоси з свого погляду справедливо оцінили твори Марка Вовчка, назвавши їх „мерзостно-отвратительними картиками“ за суворий присуд над панами „душевладельцами“. Я не знаю, кому саме цей епітет належить, бо вичитав його з статі Добролюбова, а він автора не називає, але конче вважаю потрібним його навести для характеристики творів Марка Вовчка, бо раз те, що огуда ворога іноді більшу ціну має, ніж хвала приятеля, а друге—епітет цей дуже добре з негативного боку мав те враження, що зробили на сучасників „Народні оповідання“. Це argumentum a contrario їхньої безперечно великої важги, це добрій диплом, що видали авторові сами вороги реформи,—усі оті Скарятини й інші кріпостники ала блаженної пам'яті „Вѣсть“ аж до „нынѣ благополучно здравствуючихъ“ „Гражданина“, „Московскихъ Вѣдомостей“ та інших темних, вохих та смердючих льохів, звідки раз-у-раз на все ясне пускають „шипъ по змѣйному“. Усіх із першого дебюта Вовчкового був, значить, повний і, по правді кажучи, заслужений.

Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

III.

Переглядаючи в першу чергу ті оповідання Марка Вовчка, в яких змальовано кріпацьку долю, ми бачимо, що вони більш-менш повно і всіма сторонами охоплюють життя-бідування кріпаків, так що за гуртом, не вважаючи на свою ескізність, дають цільну, гарно розкладену і повну картину того життя. Важко робиться, на неї дивлючись; мимоволі жахом, слізми, гнівом від відтих „корткіх“ сторінок, на яких позаписувано у Марка Вовчка ті кривди страшенні, що заподіювано кріпакам. Ще й тепер іноді прихильники кріпацтва, що тихцем зітхують за ним аж по сей день, запевняють, що само по собі кріпацтво не таке то вже й лихо, що теоретично можливі і на практиці бували добре пани, які „по-батьківському“, мовляв, проводилися з „своїми людьми“ і через те, говорять вони, кріпакові навіть вигода була, бо під рукою дбайливого доброго пана він мав захист і оборону про чорний день. Що, мовляв, і по тій волі, коли вона од голоду не залишає. Тоді, коли кріпацтво завзято обороняло своє істновання, таких іділліків було далеко більше і їм Шевченко присвятив своє огнєве „Як би ви знали, паничі“. Вони малювали кріпацтво рожевою картиною патріярхальних відносин між добрым паном та слухняними, покірливими людьми, що через своє слухнянство та покірливість живуть у достатках, не знаючи лиха та біди. Марко Вовчок на дрібненькі складочки розвивав цю брехливу іділлю,—і не тим розвиває, що не бачить у житті добрих панів, а як раз тим, що виводить на очі читачеві між іншим і їх, показує життя кріпака під рукою доброго пана. І поглянувшись на те життя, мусиш упевнитись, що кріпацька недоля од осіб не залежала: чи добрий пан, а чи лихий—кріпакові однаково зле за панщини. Чим, напр., ріжниться життя у недобром, „як той ворон хижий“, пана з оповідання „Одарка“ від життя у „сумирній“ пані або гуманного пана в „Інститутці“? „Хоч пан і не зла була, —рассказує кріпачка,—а все часом попоб'є („Ледащиця“), а в кращім разі добрий пан „не б'є, не лає, та нічим і не дбає“ („Інститутка“). Та того й мало, що пани добри,—які ще пане нята будуть! Та й добрым треба годити,

і в добрих загорюєш для себе хіба триступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!“ („Козачка“). Марко Вовчок дає правдиву картину страшного життя кріпаків і у добрих панів і ним переносять питання з вузького ґрунту особистої моралі на широкі простори соціального ладу; судить не окремих особ „неситих“, а цілу ту систему, що „неситість“ викохала й вигодувала. А система така, що явіть добрий пан, який ніби-то не людському поводився з „бидлом“, ніколи таки не забував, що він—пан, а то—бидло та що від пана до бидла „дистанція огромного разм'єра“, безодня, якої ні засипати, ні переступити. Необмежена власті над людьми, кажуть, однаково деморалізує і тих, що шию гнуть під тією властю, і тих, що їздять на чужих зігнутих шиях, бо вона витворює отруену атмосферу, якою однаково і ті і другі дихають, а дихаючи вбірають в себе отрутне повітря. Марко Вовчок не раз малює цю загальну атмосферу отрути і гнилізни, малює з того погляду, що реакційному критикові надихнув для „Народніх оповіданнів“ епітет „мерзостно-отвратительнихъ картинокъ“. Погляд той—інтереси народу і через це в тих картинах маємо просто таки документи величезної важі з страшної епохи паничі. Вони малювали кріпацтво рожевою картиною патріярхальних відносин між добрым паном та слухняними, покірливими людьми, що через своє слухнянство та покірливість живуть у достатках, не знаючи лиха та біди. Марко Вовчок на дрібненькі складочки розвивав цю брехливу іділлю,—і не тим розвиває, що не бачить у житті добрих панів, а як раз тим, що виводить на очі читачеві між іншим і їх, показує життя кріпака під рукою доброго пана. І поглянувшись на те життя, мусиш упевнитись, що кріпацька недоля од осіб не залежала: чи добрий пан, а чи лихий—кріпакові однаково зле за панщини. Чим, напр., ріжниться життя у недобром, „як той ворон хижий“, пана з оповідання „Одарка“ від життя у „сумирній“ пані або гуманного пана в „Інститутці“? „Хоч пан і не зла була, —рассказує кріпачка,—а все часом попоб'є („Ледащиця“), а в кращім разі добрий пан „не б'є, не лає, та нічим і не дбає“ („Інститутка“). Та того й мало, що пани добри,—які ще пане нята будуть! Та й добрым треба годити,

веселі мови од неї не почула молода невістка. То роскаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плаче, тільки й добре, що той світ, вібі вже в цьому пишному, красному світові нема, ні добра, ні краси, ані правди („Козачка“).

Таке було перше враження людині, що зволі зайшла у цей льох, де „ні добра, ні краси, ані правди“ нема. Та що далі, то гірше. Чоловік на панщині раз-у-раз, „як гість до дому навертас“, пан одібрав хату й перевів до двору, а пішли діти та попідростали—позабірав іх до пошкої служити, де їх щоденно поштуркують: „шо-дня діточки її, як бубон, збиті“. Потім чоловіка в чужу сторону заезжено, а вільна колись козачка—„все на панщині, в роботі“. Далі й дітей од матері порозбріали, наче викохала вона їх та виростила „лихим людям на поталу“, а саму матір, як до роботи стала нездужати, вигнали, щоб дурно хліба панського не їла. Шішла козачка по наймах поневірятись; напитала була раз і добру службу, та як обернулась до пані за дозволом, то ця й звеліла їй увесь заробіток oddati, bo „мені, каже, треба ще й більш від тебе. Ти яку-небудь свитину нахопиш, та й байдуже, а нам треба жити по-людськи“. Та як жила плачуши, в гіркій самоті, так плачуши й померла козачка, що послухалась серця й пішла за кріпака.

Це історія цілого життя однієї з міліонів людини, мало не од колиски буквально до самої могили. Страшна історія і страшна як-раз свою простотою,—прослогою, певна річ, для того часу, коли можлива була ота страшна простота. Марко Вовчок часто бере сюжетом для своїх творів ціле життя, починаючи од того часу, коли терня кріпацва заженеться в ногу людині на її життєвому шляху і вже до віку її окалічить. Ось Горпіна—„блолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, і на дворі в'ється, порядкує, господарює, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий“ („Горпіна“). Це терня ще не ввінчалась їй в ногу. Та от уродилась у неї дівчинка; кохає та пестить вона свою першісточку, з рук не спускає, навіть на панщину з собою бере. І тут її терня таки спіткала.

Ну, цій вже недовго ряст топати, але ось—Одарка, що іще й літ не дійшла („Одарка“). Наглянув пан її, а він недобрий був. Не тим би згадувати, та луччим і за що.

У нас через річку хутір козачий вільний, той козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив; а що вже ми, крепаки, натерпілись від його, то нехай Господь боронить всякого хрещеного человека! Було, як стрінеш його, то біжиш не розглядаючи—чи гора, чи піз—аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один

вік дівоцький веселий він стратив. А що йому відіш?.. Іде було по селу хмурій, сердитий, то й поглядає туди сюди, як той ворон хижий.

Й Одарчина історія не довга і вся перенята страшною простотою відносин за кріпацького таду. Наглянув її пан і пішла вона на поталу старому ласунові. А катішившись та награвшись до схочу, він збув її в чужу сторону, де стоптана квітка не довго пинилася. Оксану („Отець Андрій“) од такої долі зрятував тільки непослух кріпаків, що силою одбили нещасну дівчину з панських рук і звінчали з коханим парубком, але то ще хто його знає, чи не накололася Оксана на призначене її в житті терня пошлюбі.

Зате Насти Чайківна („Ледащиця“) сама пішла на все, занедбала і честь свою, і сором дівоцький, аби тільки визволитися з того страшного, під'яремного життя. І її не було іншого виходу. Жінка, од якої йде оповідання, засіла якось Насти, що вона, затулившись руками, ридає-ридає,—аж задихається.

—Що тобі, Насте?—питаю.
А Чайчиха тільки глянула на дочку, вічого не сказала й сіла.

Що тобі?
Насти мені в вікно показує, на улицю кидає.

—Що там голубко?
—Там люди!—покрикнула.—Живуть, ходять собі, на Божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

—О, штапко!—я вмовляти,—хіба в іх горя немає, в тих людей?

—То що горе? Я горя не боюся!.. Мені гірше: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію.

І нещасна дівчина свідомо пускається на поневіряння, на зищання в тій наадії, що хоч за таку ціну зможе купити собі визволення з того тупого животіння. „І знайшла вже я,—хвалиться вона матері,—чоловіка, що мене визволить...

Напевне вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити; на самих себе робити, будемо за його Богу молитись... Хоч він тепереньки й зневажає мене і од люд-ї мене не крис, та нехай!.. Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко, низесенько кланяюсь у самі ноги!..

І хитаючись між надією і зневірюєм, Насти зовсім звелася—і дитинку занедбала свою, пти почала, бо „уп'юся я, своє лихо засиплю...“ А в тверезої

лих обік мене сидить, лиxo мені в вічі дивиться“. І так міцно у неї до кути стулилася думка про волю з п'янім чадом, що коли сподівана воля таки

прийшла до неї, вона собі віри не діємає: "люде добре,—простогнала,—чи я вільна, чи я тільки п'яна?"

IV.

Такий оце був зміст отих „мерзостно-отвратительних картинокъ“, що появив світові Марко Вовчок. Вони, вігде правди діти, й справді таки „мерзостно-отвратительний“, тільки не з того боку, на який натякав реакційний критик. Що вони такі вийшли, не автор винен, бо він тільки те, що було в дійсності, змалював артистичним пензлем своїм, а нічого, мовляв, на зеркало нарікати, коли морда скривлена. А що морда у кріпацтва була дуже й дуже скривлена, та ще з ошкіреними хижо вовчими зубами, на це ми маємо силу історичних фактів, які буквально оправдують картину, що змалював Марко Вовчок. Та автор не обмежився на тому тільки, що кольористо змалював фактичне становище кріпаків,—він пробує підняти завісу й з того, де виробляються оті, мовляв словом цариці Катерини, малі тирані, в якій кузні гартують вони свій дух і серце на лихі вчинки. Цю ширшу картину знайдено в оповіданні „Інститутка“, яке проф. Петров справедливо ставить у центрі всіх творів Марка Вовчка з кріпацького життя.

До старої пані вертається з інститута онука гарна й моторна паночка, і незабаром починає верховодити і бабою, і всім її живим та неживим добрим. З яким же багажем виступила на арену життя і орудування кріпацькими душами ота панна, чого її навчено? Вона проце сама оповіла.

— Ох, бабусечко! і мореко, й мучено нас, та все дурницею. І те вчи, і друге, й десьте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!. На що мені те знати, як по небу зорі ходять або як люде живуть по-за морями та чи в іх добре там, та чи в іх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати!..

— Та на щось же вчаться люде, мое золото! От і наші паночки—на що вже бідота, та й ті верещать по французьки.

— Е, бабуню!—защебетала паночка,—до французької мови і до музики добре й я бралась; таців тож. Що треба, то треба. На це вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше—тільки морока. Учись та й забудь! І тим, що вчать—нуда, і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!..

От чим напхано голову отій гарненькій лялечці. Не диво, що вона тільки й гадки має, що про моди та вбрання, тільки гулянки, танці, музики та паничі й в безклоштній голівці. Не диво й

те, що зараз же зробила вона й людям усім пекло, та й коханому чоловікові галиває за шкуру добру порцію сала, не даючи йому спокою своїми примхами та коверзуванням. Але разом з тим лялечка тяжить де-що й по-за танцями та модами; вона не така вже наївна, не вважаючи на всю свою ефірність, щоб павіть у коханні задоволитися принципом—„сухарі з водою, аби, серце з тобою“. З тобою, то з тобою, але сухарі та ще з водою—брр... Бо от коли перед шлюбом бабусечка подарувала нашій лялечці добрењкий маєток Дубці, і коли жених попробував був глянути на подарунок з погляду закоханого—„садок, мовляв, зелененький, квітчастий“, то лялечка зразу ж поставила справу на належний ґрунт: „садок зелененький, садок квітчастий... Ти—згадай, серце, які Дубці дохідні.“ Про „заморську нісенітнію“ вона в одно ухо впускала, а в друге випускала, а от про доходи добре пам'ятає, бо в гарненській голівці сидить практичний розум Коробочки. І чоловіків хутір вона швидко по своєму приборкала.

Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зелені. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прохідалися і лягали плачуши, проклинаючи. Усе пригнула по своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-крищеняточки і ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, индиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, та все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло катаргою. Стоїка наче вона була: все бачила, всюди, як та ящірка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в ій таке було: тільки поглянь, то наче за серце тебе рукою здавить.

Чепурне личко вже ошкирилось вовчим зубом, а делікатна ручка простяглася по „доходи“. І може найгірше те, що панська воля не тільки на тіло кріпаків мала силу, а й душа од неї не сковувалася,—ті найглібші, найінтимніші сторони життя, в яких людина хоче бути сама собою, в яких вона шукає собі вищої відряди й потіхи. До всього достає панська рука, все зможе „дущевладълецъ“ оплювати, опоганити і в саму душу „своїх людей залізти з чобітими“. Що може бути гірше від такої, напр., картинки. Дівчина, що оповідає про паню-інститутку, полюбила парубка з двораків; звідка урвавши якесь там хвилину, вона побачиться з ним, поговорить і—„весела душа моя і світ мені мілій і таке в світі гарне все, таке красне“. І от саме під час такого блаженного, тихомирного на-

строю—панська увага: „що це тобі? чого це так розчертвоїлась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?“ Думаю, що по цій мові „усе гарне та красне“ в душі кріпачки мов дим розлетиться, а натомість жаль цекучий та глуха злість обійме і холодною гадюкою стисне за серце. Або от іще картинка—як стара пані до смерти готується.

Не хотілось дуже ій умірати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами невгасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, то погасла свічечка,—веліла дівчинку ту висікти:—„Ти, грішнице, і моєму спасенню шкодиш!..“

Кажуть, що високоморальні й сором'язливі дуже матрони римські з великого роду не соромились розбіратися й сідати в купіль на очах у рабів. І це було зовсім натурально, коли зважити на тодішній погляд на раба: раб—то річ, в кращім разі—худоба нечутственна, а чого ж худоби соромитися? Так само дивились на кріпаків і наші пані, а через те профізичне оголення не кажу—оголяли свою душу від усяких моральних повинностей що до кріпаків і так ау naturel похожали на очах своїх людей. Цікавий зразок такої голої душі показано в „Інститутці“, коли пані при дівчатах—кріпачках про них такий розмову розмовляють: „говорять собі, неначе про коней або що“,—каже оповідачка, що сама стоїть на тій кінській троці. І ні гадки їм, що „коні“ все ж таки мають од природи дар розуміти людську мову й цікавитися своєю долею, як римський раб може почувати що до кріпацтва пристати. Загусті—вони то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що

може кому небудь з читачів здається, що я занадто довго спилююсь на аналізі кріпацьких відносин у Марка Вовчка. Що там, скажуть, кріпацтво! Було, мовляв, та загуло і вже й кісточки „інституток“ та інших „людей неситих“ зотліли, і слід їх згинув. Шкода й заходу про це говорити, есть у нас справи дошкульніші... Я не можу на таку думку до кріпацтва пристати. Загусті—вони то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що

опе свіжо у нас діялось і діється, виразно чути гірку одрижку старого, ніби то помершого й затлілого кріпацтва. Я не говоритиму про пониження і занедбання людської особи, через які трудящого чоловіка й досі мають за річ, за худобу, що перед ними і в райському вбранні повелчались не сором. Це з'явіше таке широке та складне, що в йому можна не тільки од кріпацтва сліду шукати, а й од загального нашого громадсько-економічного ладу. Я візьму поодинокі факти з нашого найновішого життя і запитаю:

хіба не одрижка кріпацтва ота чудна та дивна теорія, висловлена в Думі устами російського прем'єра про перевагу інтересів 130 тисяч земельних власників над інтересами 130 міліонів безземельних працювників? А оті претензії на керування державно-громадськими спра-

вання людською особою, яке надто розвивається в гострі моменти поневолення людського. Може бути, як би можновладці брали під розвагу те, що підвладні про них можуть думати й говорити, вони більше б на них зважали й не так безпечно оголяли себе, часом, може, постереглися б де яких занадто вже одвертих учнів своїх, бо кому ж охота свідомо голому ходити? Адже ж і перші люде за часів райського пробування до ти не стидалися наготи своєї, доки свідомість про це не закралась у їхні голови... Та в тім то й річ, що одірватись так од своего становища, вирости так над загальним ґрунтом поневолення і занедбання людської особи можуть хіба звідка більш чутливі люди, що закуштовали овощу з дерева пізнання добра і зла,—вони, хоч самі зросли на ґрунті поневолення, робляться тоді найзаяятішими його ворогами. Величезна ж більшість оголяється собі, не думаючи й не гадаючи про свої вчинки і навіть у гадках не покладають, як гідко виглядають вони в райському костюмі перших людей...
— будьте ласка: ось тінь Одарки, тінь Горпини, тінь Насті Чайківни—вони можуть посвідчити, бо ту вашу культуру на своїй шкурі дошкульно зазнали. Ви пишаетесь заслугами і вимагаєте за їх од „отечества“ реальної дяки,—чудесно: ось козачка Олена, ось удова, ось її сини-некрути,—вони ваші заслуги на власні очі бачили (тим більше, що їх ви не соромились і до гола перед ними розбірались) і роскажуть, якої ви за них дяки варті... І коли у „зубрів“ така пам'ять коротка, коли вони здавна культивуваний і викоханий вовчий зуб хочуть доточити ще лисячим хвостом, то

може кому небудь з читачів здається, що я занадто довго спилююсь на аналізі кріпацьких відносин у Марка Вовчка. Що там, скажуть, кріпацтво! Було, мовляв, та загуло і вже й кісточки „інституток“ та інших „людей неситих“ зотліли, і слід їх згинув. Шкода й заходу про це говорити, есть у нас справи дошкульніші... Я не можу на таку думку до кріпацтва пристати. Загусті—вони то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що

опе свіжо у нас діялось і діється, виразно чути гірку одрижку старого, ніби то помершого й затлілого кріпацтва. Я не говоритиму про пониження і занедбання людської особи, через які трудящого чоловіка й досі мають за річ, за худобу, що перед ними і в райському вбранні повелчались не сором. Це з'явіше таке широке та складне, що в йому можна не тільки од кріпацтва сліду шукати, а й од загального нашого громадсько-економічного ладу. Я візьму поодинокі факти з нашого найновішого життя і запитаю:

хіба не одрижка кріпацтва ота чудна та дивна теорія, висловлена в Думі устами російського прем'єра про перевагу інтересів 130 тисяч земельних власників над інтересами 130 міліонів безземельних працювників? А оті претензії на керування державно-громадськими спра-

(Далі буде).

Сергій Ефремов.

Марко Вовчок.

Далі *).

V.

Який же настрій був сірої маси—ох! міліонів кріпаків, що мусіли мовчи дивитись, як на очах у їх похожала, скинувши з себе моральний образ людини, ота горстка людей, що посідала кріпацькі душі? Чим жили оті поневолені люди? Говорилося іноді, що кріпаки тупо несли своє ярмо, звикли до його, і навіть не уявляли собі іншого становища. Марко Вовчок дає іншу відповідь. Він показує, що хоч би до якого отупіння доведено людину, але живий дух у ній, і живий іменно своїм потягом до волі. Через те всі оновідання нашого автора—це немов один заклик до визволення людей з неволі. «Воно, кажуть, привінеш!—говорить про це одна з кріпачок.—Ні!... Втомулися терплючи, то й здається тобі, що все тобі байдуже,—та разом прохинеться лихо» („Ледащиця“). „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!—аж грімає на одного проповідника слухнянства кріпак панії—інститутки. І справді, під покривалом терпіння, слухнянства й покірливості в душі кріпацькій найглибше жила надія на волю, тільки одна вона й ясніла далекою—ох, якою далекою!—зіркою і манила й надала до себе. Рівняючи до кріпацького, усяке інше життя щастям здавалося. „Господи мілій!—промовляє одна з них, що пощастило занадто навіть дорогою ціною дістатись на волю,—яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідою, і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посижу і поговорю—нікого не боюся; робитиму, чи ні—ніхто мене не присилує, ніхто не

* Див. „Рада“ № 207.

займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу“ („Інститутка“). Подумаєш—он якого раю молодяця доскочилася, а то ж тільки і всього, що чоловік її у москалях, а вона по наймах заробляє. „Служу, наймаюся, заробляю,—каже вона.—Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла—зараз і покинути ту службу вільно. Підумаю такеньки—і року добуду. Якось розважить мене, підможе та думка, що вільно мені, що не звязані руки мої.—Це лихо дочасне, не вішине,—думаю“ („Інститутка“). І бідолашна молодиця, та й сам автор—де ми зараз побачимо—дуже добре тямлять, що то значить служити—„ледачому годити“, та що це лихо перед кріпацтвом, перед неволею довічно! Думками про волю тільки й живуть кріпаки у Марка Вовчка, надія на неї тільки й держить їх на світі і вони готові здобути її всякими способами—то просто втікаючи од панів, як Назар („Інститутка“) то набиваючись під московську шапку, як Прокіп (теж), викупаючись, як Яків Харченко („Викуп“), занапащаючи все життя свое, як Настя Чайківна („Ледащиця“). На що вже, здається, лиxo було—некрутчина за старих порядків („Два сини“), а й вона кріпака не лякала і часто була навіть бажаною через те, що визволяла од ще гіршого лиха—кріпацтва. От Прокіп („Інститутка“) не видержав, зняв руку на панію і коли, дожидаючи кари, жінка бідкується над ним, усі його думки там, коло жаданої волі.

—Що ти починив, мій голубе? Що ти сподіяв?—говорю йому.

—А що я сподіяв? Будеш вільна—от що! Будеш вільна, Устині!

—Воля,—кажу,—та без тебе!

Так мені гірко стало.

Воля!—покрикне він,—воля! Та на волі і лиxo, і напасть—ніщо не страшне! На волі я гори потоплю! А кріпаку хоч як щаститься, усе добро на лиxo стане.

А як вивели Прокопа з прийму, то був він „веселій, як на Великдень“. Стара

Чайчика („Ледащиця“) своє визволення одсвяткували риданням та голосінням: „Сестриці! Брати! Родино! не бороніть, нехай поплачу! Я двадцять років не плакала“,—але й плачуши вона вже не та була понура, як звичайно.

Не було більшого щастя кріпакові, як вирватись на волю, та й вільному більшому лиха не вигадати, як у чеволю пошитись. За панщини це іноді тряплялось, здебільшого, коли кріпак та брав жінку з волі, і такі подружжя були немов страхіттям для вільних людей, гіршим од смерти. „За панського дочки не oddam. Лучче нехай іде в черниці,—навпростіше каже старий Кохан Харченкові („Викуп“).—Одкупишся, Якове,—затем будеш, а ні—воля Божа! За панського дочки не oddam. Казав перше, з тим і умру“. Так само Максим Грімач дочці своїй хоче „вільного козака, щоб сам собі паном був, ні кому не кланявся“, і дочка пристає на те, що її коханий „нехай перше визволиться“ („Максим Грімач“).—Ta що вже батьки, коли чужі люді за повинність ставлять собі такий шлюб розраяти—розлучити. Як виявилось, напр., що козачка Олеся задумала „з крепаком понятися“—

то так і забурчало по селу, мов у джерелі:—Як то можна! Та де це видано! Та хто таке чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!...

На всіх улицях люде так і снують, аж не потовпляються, і все до Олесиної хати,—і старі, і молоді, і малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просяють:—Не йди за крепака, не йди! Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки остутили хату:—Не дамо дівчини,—гукавуть,—не дамо! Нехай вільна козачка не закріпошеться людям на сміх, а своєму селу на сором („Козачка“).

Надто характерний опей погляд на за-кripoщення, як на справу громадську. Здається, це діло особисте Олесине: схотілось за кріпаком бути—що ж, „вільно і втопитись“, як мовляє тут же один із козаків. Але такий вже був страх і огіда до кріпацтва, що особиста справа по-

вертається на велике громадське діло: шлюб з кріпаком не тільки „занапастив і дівчину, і усе її племя-нащадок“, а й на ціле село пляму поклав, сорому нарібив. Це діло чести для цілої громади і ось через віщо вона вміщується в особисту справу і ставить виразно колективу між почуванням особистим та громадськими вимаганнями. І що страхи та огіда до кріпацтва не були даремні, красномовно доводить доля самої ж таки Олесі або ще Катрі („Інститутка“), що запрапостили і себе і „усе племя-нащадок“ під кріпацьким ярмом.

Більш-менш ми переглянули оповідання Марка Вовчка з кріпацького побуту і тепер можна зробити деякі загальні уваги. Не кажучи вже про добре знання тих обставин, серед яких доводилось кріпакам своє життя плуганити, оповідання ці визначаються колоритом широго смутку над людською недолею та гуманного спочування до кріпацького бозталання, що так закрашує ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов оправлені в дуже простенькі рамці. До своїх безсталанних героїв автор ставиться не сторонньою людиною, а близьким другом і навіть співучасником тих подій, що розгортаються в його оповіданнях. Це, як і оригінальний стиль їх з усіма характерними рисами широ-народної гутірки, залежить од манери авторової вкладати оповідання в уста кому-небудь із персонажів, найбільше з жіноти, і розгортаючи події, за одним заходом малювати становище й настрій самого оповідача. І варто спіпитись коло цього настрою—гуманного, але разом і спокійно-єпічного, майже об'єктивного, який, певне, і дав Шевченкові причину назвати автора оповідання „кrotkим пророком і обличителем жестоких людей неситих“.

Провадючи оповідання устами тих осіб, що не тільки жили в тій атмосфері прокльонів, а й на собі беспосередньо зазнали всю ваготу її, так легко було вдаритися авторові в занадто „обличи-тельний“, плаксивий тон, так спокусливо присмачити оповідання цілком справедливими епітатами та пробльонами на голови „жестоких людей неситих“, бо вони таки й справді люті були та неситі. Проте автор виявив благородну здержаність, давши самим подіям та образам говорити за себе і не розбавивши вражіння од них у неглибокій воді власних епітетів та медитацій. Художній такт, почування міри, що одні тільки й держать на припоні руку письменника, виявилися тут повною мірою і вони на щастя не підказали нашому авторові гірких наріканнів, ламентацій, прокльонів. В усіх творах Морка Вовчка можна знайти тільки один-два моменти, коли й „кrotкий пророк“ не видержав (та й диво було б, коли б видержав!), і вони такі характерні для автора, що я повинен обидва навести. Олесю, забравши у неї все, що можна було забрати, виганяють з двору, щоб „durno“ хліба не йла,—о,—каже вона,—панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-звіку в тебе не вступало“ („Козачка“). До Одарки, яку панська воля зіпхнула накрай могили, приходить бабу-лікарку. „Прийшла старенка бабуся, аж біла; роспиталась, подивилась та й похитала головою.—Дитина моя нещаслива!—каже,—нехай тій добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже недовгий“. („Одарка“). Коли порівняти форму цих прокльонів з тим, що їх породило, то вони ще краще відтінятимуть благородну здержаність нашого автора, яка тільки побільшує вражіння і значить досягає мети своєї краще, ніж підвищений тон. Бо, читаючи спокійно-єпічні оповідання, читач не остается спокійним, а запаляється бажанням протесту й боротьби з неволею, а це найкраща рекомендація художнім творам що до їх артистичної вартості.

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

Далі *).

VI

Одною з найдорожчих та природніших рис оповіданнів Марка Вовчка можна вважати їх загальну вільнолюбиву тенденцію,—оту саму струну, що знов таки Шевченкові дала причину Вовчкову „думу“ назвати „вольною“.

І думу вольную—о доле,
Пророче наш, моя ти доне,—
Твоєю думу назову.

Я вже згадував, що всі оповідання Вовчкові з кріпацького побуту можна характеризувати, як один заклик до визволення поневолених людей, але не в самих тільки кріпацьких його оповіданнях ця струна бренить дужими акордами. Кріпацтво, як Вовчкові твори появилися, вже доходило,—де всім було видко, що знає, певна річ, і автор. Народалися нові форми життя з погляду вільного, але чи вільні вони були істотою своєю?—таке питання напевне ставало перед усіма, хто доловив рук до того, щоб повалити стару неволю. Дійсність не забарилась дати на це питання свою відповідь, яку найкраще можна висловити звісним пророкуванням російського поета: „на м'сто цѣлѣй крѣпостныхъ люді придумаютъ много иныхъ“. Та й вигадувати властиво не було потреби, бо вони вже були готові, бо життя економичне сучасної громади вже давно їх вигадало, насамперед у формі найманої праці, що творить усі блага життя, не даючи за це наймитам навіть певного забезпечення від голод-

*) Див. „Рада“ № 208.

ної смерти. І от поруч кріпацької долі і паралельно з нею найбільше цікавить нашого автора доля наймитів і після кріпацького безталання наймитівському присвячує він найбільше своєї гуманної уваги. Вже в першому і, до речі сказавши, найкращому на мою думку оповіданні „Сестра“ це безталання Марко Вовчок змалював з надзвичайною простотою, зачепивши тут питання в тій напівпатріярхальній формі, що тоді була пануючою. Сестра—удова, що сама про своє життя росказує, через хатні свари, колотнечу та нелад здумала йти у найми. Одеї її остання ніч під рідною стріхою.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичною майтимусь! Мала й худобу, і господство свое, зросла в роскоші, а доводиться служити за хліба шматок та годити, може, і лихому, і ледачому кому. Треба й правду, й неправду терпти, треба привикати. Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не пожалує; ніхто не сяде, не зажуриться коло мене, ані словця любого та щирого не промовить... Звісно, чужі люди, хоч і добре, та не знатимуть, яка я; а я знов іх не знатиму.

І таки зазнала молодиця і чужої сторони, і всякого горя й лиха; не минула її звичайна наймитівська доля, як показує кінець оповідання.

Служу таки в тих самих панів. І ще два місяці мені до року зісталося. Важко, Боже, як—ледачому годити! Та вже панялась, як продалась,—треба служити! А добуду року, то може дасть мені Господь, що добре місце патраплю собі.—Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!

Досить виразно змальовано наймитівське бідування і в оповіданні „Дев'ять братів“ і десята сестриця Галя“. Удова,

що заробляла подеянчиною, віддала старшого сина свого у найми; довго не навертається він до роду, а як прийшов, то й пізнати його було важко, бо „зробився старший брат білій, як крейда, і справжній наймит“, як формулювала своє враження маленька Галя. Сумом прошибає від тих картинок жадної ваги не має, бо цілий клас не може піти слідом тих поодиноких особ. Не вихід це навіть тоді, коли розбою надано такий ідеалістичний підклад, який бачимо у Кармелюка (оповідання „Кармелюк“). З постаті цього наїв-легендарного героя скористувався Марко Вовчок, щоб ізмалювати образ борця за інтереси наймитів—бідних, покривжених за сучасного громадсько-економичного ладу людей. „Скрізь,—каже Кармелюк у Марка Вовчка,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботячих. От що мою душу розриває, от що мое серце розшарпую“. „Я не зношу людського ліха і вбожества,—сповідається він коханій жінці.—Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити твоє життя“. І він починає запобігати й поправляти тим примитивним, чисто механічним способом, до якого не раз в історії людськості бралися любі реформатори, нападаючи на прояви якого-небудь лиха, замість того, щоб підрізати корінь йому. „Рівняючи“ убогих і багатих, Кармелюк не тямить, що ковшем моря не вичерпави, що боротись таким способом з експлуатацією найманої праці, виходу наймитові робітників нема, бо це ж не вихід справді, що підає цим разом Марко Вовчок, казковим способом присилувавши всіх братів „приєднатися зеленому гаю“, тоб-то на розбій їх пустивши. Безперечно, що поодинокі особи з-помежі наймитів можуть і таким, або якимсь іншим, схожим чи несхожим способом розрубати для себе за-

плутаний вузол економічних відносин, але для цілого класу найманих робітників, для економичної, мовляв, категорії, такий македонський учинок жадної ваги не має, бо цілий клас не може піти слідом тих поодиноких осіб. Не вихід це навіть тоді, коли розбою надано такий ідеалістичний підклад, який бачимо у Кармелюка (оповідання „Кармелюк“). З постаті цього наїв-легендарного героя скористувався Марко Вовчок, щоб ізмалювати образ борця за інтереси наймитів—бідних, покривжених за сучасного громадсько-економичного ладу людей. „Скрізь,—каже Кармелюк у Марка Вовчка,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботячих. От що мою душу розриває, от що мое серце розшарпую“. „Я не зношу людського ліха і вбожества,—сповідається він коханій жінці.—Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити твоє життя“. І він починає запобігати й поправляти тим примитивним, чисто механічним способом, до якого не раз в історії людськості бралися любі реформатори, нападаючи на прояви якого-небудь лиха, замість того, щоб підрізати корінь йому. „Рівняючи“ убогих і багатих, Кармелюк не тямить, що ковшем моря не вичерпави, що боротись таким способом з експлуатацією найманої праці, виходу наймитові робітників нема, бо це ж не вихід справді, що підає цим разом Марко Вовчок, казковим способом присилувавши всіх братів „приєднатися зеленому гаю“, тоб-то на розбій їх пустивши. Безперечно, що поодинокі особи з-помежі наймитів можуть і таким, або якимсь іншим, схожим чи несхожим способом розрубати для себе за-трів сучасного лиха—він ні до чого, як ні до чого усі ті сучасні експропріатори, коли навіть і буває у них ідеалістичний підклад. А втім мало сказати—під чого, бо не треба забувати, що Кармелюків спосіб рівняти убогих і багатих—це похила дошка, на яку, раз ступивши, не важко вже докотитись до такого брудного низу, звідки й видряпатись на чисте повітря не можна. Це ми й бачимо у Марка Вовчка на прикладі дев'ятьох братів, що вже не „рівняють“, а просто беруть, як і в житті по тих „експропріаторах“, яких од звичайних розбішак не одрізни, які, вирізавши людей за вечерею, спокійнісенько собі докінчують її за своїх жертв, перед трупами побитих... Оповідання Марка Вовчка, в яких він характеристики самого автора, бо показують, що він, добре бачивши факти грубого надсильства та експлуатації, не зумів охопити їх широким поривом творчого синтеза, не зумів навіть стати понад ними. Через те і своїм протестантам проти сучасного ладу він не знайшов зброї, крацої від заряженого меча тієї самої грубої сили й нерівності, що й ті факти сплодила. Цікаво порівняти що до самого автора його оповідання з кріпацького побуту з тими, що ми зараз розглядаємо. З кріпацтвом справа йому була ясна, він не тільки бачив факти, але знат, що й робити з ними, як реагувати на саме з'явище, до чого і як вести розвязання кріпацького питання. Через те в цих оповіданнях нема нічого недоговореного, ніякої непевності. Інакше з робітничим питанням, якого у всій широті він очевидно не міг охопити, яке

йому самому було неясне багатьма своїми сторонами і в якому він іде напомаки, плучаючись між фантастичним розвязанням, як у оповіданнях „Дев'ять братів“ і „Кармелюк“, та ідилічним, як у російському оповіданні „Пройдисвіт“. Він знає, проти чого треба протестувати, але як і в які форми, в які образи той протест уложити—де йому самому була „темна вода во облацѣхъ небесныхъ“...

Взагалі з протестантами М. Вовчкові не щастило, скоро він сходив з кріпацького ґрунту. Бачучи кругом себе панування лиха, надсильства й інших обставин, що руйнують людське життя чи то громадянське, чи особисте, автор знає, що без протесту вони не обходяться, що протестанти мусять народжатися. І він пробує малювати протестантів, але що то за бліді, невиразні фігури, яким неземним духом тхнє від їх! Одразу видно, що не з живого життя автор вихопив їх, а викохав у теплиці власних думок і не зміг дати їм плоті і крові. Кармелюк—де ще найвиразніша з протестантів фігура, бо він принаймні ясно окреслив свої відносини до фактів, поставив собі мету—наївну, грубу, витесану сокирою недосвідного розуму, але все таки мету. У інших і того нема і через те вони ще блідіші. Такий Семен Палій („Не до пари“) з його невиразними думками про те, „як у світі жити“, „як люди живуть у світі“, з його сумом нерозвіянім та неясними ідеалістичними поривами. Такий Яків Чайченко („Три долі“), натура в великий мірі загадкова та ледві чи за обставин селянського життя й можлива. Такий Павло Чорнокрил, якась бліда лялька,

що почала була „за зздравіє“—протестом проти „долі лихої, людей недобрих, вбожества гіркого“, а кінчила „за упокой“—лихим учинком над жінкою й іншими недоладніми ділами. Такі почасти й Максим Грімач або ще Данило Гурч, на спомин, мовляв, душі якого автор кидає спеціальну сентенцію: „коли б таку горду душу та на добре Господь напутив!“ Кожен з їх „ставиться, як лев, а гине, як муха“; всі вони починають велетнями, а кінчають, вибачайте, мокрими курми; у всіх широкі, хоч і невиразні, змагання та протест на ґрунті громадського поневолення окончиться раптом і зовсім без потреби в вузькій, дрібненькій родинній сфері: протестанти мусять народжатися. І він пробує малювати протестантів, але що то за бліді, невиразні фігури, яким неземним духом тхнє від їх! Одразу видно, що не з живого життя автор вихопив їх, а викохав у теплиці власних думок і не зміг дати їм плоті і крові. Кармелюк—де ще найвиразніша з протестантів фігура, бо він принаймні ясно окреслив свої відносини до фактів, поставив собі мету—наївну, грубу, витесану сокирою недосвідного розуму, але все таки мету. У інших і того нема і через те вони ще блідіші. Такий Семен Палій („Не до пари“) з його невиразними думками про те, „як у світі жити“, „як люди живуть у світі“, з його сумом нерозвіянім та неясними ідеалістичними поривами. Такий Яків Чайченко („Три долі“), натура в великий мірі загадкова та ледві чи за обставин селянського життя й можлива. Такий Павло Чорнокрил, якась бліда лялька,

Вовчка, так і не дався йому, досягши найкращого виразу в блідій все ж таки фігури Кармелюка; коли й вийшла вона трохи виразнішею од попередніх, то хиба тим, що автор надзвичайно спростив своє завдання і, поставивши свого героя серед дуже примітивних обставин, міг не дбати вже про те, щоб глибоко увійти в його психологію, надолужаючи подекуди просто таки суздалською манерою малювання. Нижче я попробую вияснити причину цієї імпотенції таланта досить сильного і глибокого, а тепер повинен закінчити огляд творів Марка Вовчка, що несподівано для мене самого так дуже ростягся.

Мордуючись над образом дужої натури, протестанта, та так і не знайшовши для його відповідної форми, Марко Вовчок зате сильний був у інших сферах і насамперед—у сфері звичайного буденного життя, переважно родинного. Найкраще виходила з-під його пера психологія людей, які цілком ще перебувають під владою тих патріархальних відносин, коли по-за межі свого вузенького життя людина не сягає інтересами, а часом і буквально не виходить за царину свого села. Аналіз таких відносин робить автор умілою, досвідною рукою і серед цієї патріархальної атмосфери почуває себе так, мов риба в воді. Ви, напр., не можете оповідання „Сестра“ манятися у глибині його свідомості. І щось трагічне єсть у цих муках творчости, коли ніяк не можна породити артистичний образ,—єсть він, безперечно єсть, і стоять ось тут, близенько—та в руку ніяким світом не дается. Образ протестанта, вислизнувши з рук Марка

села стоять, але самій „сестрі“ то світ не аби-який. Усі оті турботи небувалої людини, оті страхи перед чужою стороною, неймовірність до незнайомих людей, туга за родом—все це переказано надзвичайно живо, гарно й артистично. Так само не промине для вас без болю та глибокого спочуття обвіяній чарами смутку і справжньої поезії образ Одарки (оповідання „Одарка“), тієї стоптаної „пахучої квітки“, що перед смертю „все будо просить: тітко-серце, одчиніть віконце й двері, нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону“ і як найбільшої милості бажає, щоб тільки од вікна її не відганяли. І це легко зрозуміти: там, у тій стороні—„мій батько й мати живуть“, там усі споминки, там осередок усього, до чого душа лине і чого бракує цим людям на чужині. Для кріпаків часто найстрашніше здавалась розлука з рідним селом, бо, викинуті з звичайної обстанови, вони почували себе вже зовсім безпорадними. І в сфері родинній,—певна річ, там, буди не сягала панська рука,—Марко Вовчок здатний був навіть на ідилічні малюнки, зразки яких бачимо в оповіданнях „Сон“ або „Чумак“. Але напевне найлюбіший М. Вовчкові образ—де жіноча постать, тиха, покірлива, терпляча, довірлива та любляча, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному слову її віри діймає, не впадаючи в роспач та зневірря. Параска („Не до пари“), Маруся („Три долі“), „Гая (Від себе не в втечеш“), Маруся („Кармелюк“)—усі переняті одним духом безмежної саможертованої довірливості до своїх любих людей, та мало і не в кож-

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

VII.

Кінець *).

Звичайно, коли ви спиняєтесь думкою коло якого-небудь визначнішого письменника, перед вами уявки встає піла юриба живих образів з його творів і довго низкою проходять вони вам перед очима з усіма своїми рисами, вдачею, добрими чи ліхими прикметами,—з усім тим, що ми сумуємо в одному слові: індивідуальність. І що дуже вміє письменник індивідуалізувати своїх персонажів, то виразніше вони стають перед вами. Остаяючись в межах українського письменства, досить вам, напр., пригадати ймення д. Нечуя-Левіцького, як перед очима пройде цілий ряд образів з його творів: тут будуть і Кайдаші, і баба Параска з Палажкою, рибалка Панас Крут, Джеря, бурлачка Василина, Оніся Мосаковська, Дашкович із Воздвиженським, Лемішковський з Сарединським; навіть така мізерна фігурка, як Бубка, знайде тут своє місце... Кожен образ потягне за собою низку відповідальних сцен, де центральними фігурами будуть загадані особи, і все це стоятиме перед вами рельєфно, випинаючись на весь згорт свій. З Марком Вовчком справа стойте не так, і це залежить од його таланта, що має свою оригінальну вдачу. В його творах не шукайте дужих індивідуальностей, різко обчеркнутих рукою художника, так що особисті риси і прикмети їхні мимоволі западають вам у пам'ять і глибоко там залягають; од його не вимагайте артистичних портретів, тоб-то типично змальованіх особ з глибокими індивідуальними рисами. Марко Вовчок на це не був майстер—малювати такі портрети, індивідуалізувати своїх героїв. Це, я сказав би, гуртовий талант, співець тих невиразних і в житті, дрібненьких, сірих істот, що дають тільки фон життю, на якому (фоні) виріжняються більші, різко обчеркнуті фігури. Це поет юриби, беручи це слово не в звичайному вульгарному розумінні, а в тому, що художник нахильний більше до того, щоб вибрати для власного вжитку риси спільні у всіх членів данного гурту і тими спільними рисами характеризувати своїх героїв, частіше геройн. Як мало Марко Вовчок дбає про індивідуальні риси, видно з того, що, напр., геройня оповідання „Сестра“ не має навіть власного ймення,—вона просто „сестра“, просто „молодиця“,

а тим часом як тип вона безперечно виступає пластично. Певна річ, усі оті Горпини, Одарки, Насті, Катрі, то-що, мають свое індивідуальне обличчя, свою вдачу, свою особисту психологію, як усе це мають і прототипи їхні в дійсному житті; але, як і в житті, вони не виступають різко з своїм індивідуальним обличчям, а росплюються в гурті; так і Марко Вовчок малює їх не особистою вдачею, а типовим становищем. Тим-то всі вони в індивідуальних рисах виступають не зовсім ясно, трохи невиразно, зате ж типовими виявлені гарно. Обличчя їх, кожного з'окрема, ви, може, й не запам'ятате, зате життя їхнього ви не забудете напевно; кожний поодинокий образ не стане ясно вам перед очима, зате загальний вигляд юриби живо і натурально хвилюватиме в усій своїй одномастній ріжноманітності. Кажучи фігулярно, автор малює своїх персонажів здалека, скоплюючи більше загальні контури, але в перспективі ті контури дають правдивий і гарний образ життя. Це прикмета гуртового таланта, його слаба та разом і сильна сторона, і коли він захожується індивідуалізувати своїх персонажів, пробуває творити різкі фігури, то береться не за своє діло і у його виходить цим разом—Чорнокрил або Кармелюк, тоб-то, бліді копії несхочленого оригинала. Сильний в сфері загальних характеристик, гуртовий талант тратить свою силу, скоро сходить з того ґрунту.

Так само у Марка Вовчка абстраговані і національні риси,—він бере звичайно моменти загально-людські, одмітні з чисто психологичного боку, і через те оповідання його в перекладі на всяку мову легко зрозуміти кожному чужинцеві, скоро тільки він уявить собі той ґрунт, на якому виростає данна психологія. Куліш, оцінюючи вперше „Народні оповідання“, побачив у їх насамперед „живу етнографію, котру зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем“, додавши, правда, зараз же, що „авторъ трудился какъ этнографъ, но въ этнографії оказался поэтомъ“. Мені здається, що ця оцінка більше самого Куліша характеризує, як Марка Вовчка. Куліш, що саме тоді кохався в етнографії, як усякий спеціаліст, більше звернув увагу на те, що його самого цікавило, і через те прибільшив етнографичну вагу „Народних оповіданнів“, не помітивши, що не цією стороною дорогі вони, а загально-людською, тими іскрами великого спочуття до людини, що роскідані по всіх оповіданнях Марка Вовчка. Але по-за цим Куліш справедливо пророку-

вав, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесності нашої народності“,—справедливо, бо де вже справдилось.

Щоб призначити М. Вовчкові справедливе, по заслугі, місце в історії українського письменства, не треба з одного боку спускати з очей історичної перспективи, а з другого—конче пам'ятати зазначену особисту рису його таланта, як таланта гуртового. Коли Марко Вовчок виступив із своїми оповіданнями, то на полі української художньої прози у його був один тільки серйозний попередник—Квітка, з його добродушним, але неясним у громадських справах світоглядом та сантиментальними моралізуваннями. Отже легко зрозуміти, що Вовчкові оповідання, які виявили високий зразок української прози, запашної, перенятої усіма прикметами широ-народної мови, з гуманізмом, вільною—та ще під час останньої баталії з кріпацтвом—змістом, що ці оповідання повинні були провести глибоку борозну в сердцах сучасників. І що вони це зробили, видно не тільки з оцінки, яку дали їм сучасники, але і з того впливу, що можна вислідити у творах навіть пізніших письменників українських. Стиль і манера Марка Вовчка проклали собі твердий шлях у нашему письменстві і пробиваються досить дужою течією навіть тоді, коли автор зійшов з української сцени. І з цього погляду „Народні оповідання“ справді таки сталися „основою“, на якій снується потекня нашої літератури, або—здоровим зерном, з якого повинна і добра багаття ясного, яким одразу виявив був себе Марко Вовчок, цього занадто мало; треба було ще й нещасливого громадського випливу, щоб погасити зовсім його близьку проміння.

Згас—значить, мусів згаснути, значить були тому причини, і не тільки в особистому житті автора, чи краще тут сказати вже—авторів, а і в громадських обставинах того часу. То тільки свічечку дрібненського таланта може загасити його особистий талан-доля, дмухнув на неї—і вона згасла, а для такого багаття ясного, яким одразу виявив був себе Марко Вовчок, цього занадто мало; треба було ще й нещасливого громадського випливу, щоб погасити зовсім його близьку проміння.

Ми підходимо, здається мені, до центрального питання що до літературної долі одного з кращих наших письменників, до найцікавішого пункту в історії „загадкового“ псевдоніма — Марко Вовчок. І справді, в тій історії нерозгаданою загалкою переплелись і особисте життя двох складних натур, в деталях майже невідоме, і громадсько-політичні обставини часу. Що в тих наслідках, що ми бачимо, належить одному, що другим—напевно сказати трудно, і я на це не маю претензій, але попробую в загальних рисах зазначити процес тієї історії.

VIII.

Молоде подружжя—щирий народолюбець, палкий ентузіаст, вихований на ідеях Кирило-Мефодієвського братства, і

талановита інститутка з ідейними поривами і з нахилом до літературної праці —такі дієві особи в нашій історії, які починаються з такого гарного дуета. У кого з них зродилася думка про літературну працю—ми не знаємо, та це й не має важливи, але ми можемо собі уявити, як ту думку доведено до діла. Опанас дає своє глибоке зображення народного життя, свою близьку мову, Марія—чистий, ясний дух молодої люблячої істоти, свій літературний хист. Праця зародилася і провадилась серед повної гармонії й доброї злагоди між обома співучниками, до того ж і діло таке велике, чисте, святе—боротьба проти поневолення народних мас, проти „жестоких людей неситих“, що своєю неситістю запоганили були і занечистили широкий вільний світ. Така, мені здається, була генеза „Народних оповіданнів“, отих самих, що дістались до рук Кулішеві і його заходами побачили світ. Ми знаємо, яку ім зустріч зроблено в письменстві й серед громадянства: великий успіх, голона популярність, п'янюча слава їх привітали. З цього часу на перший план в історії виступає вже Марія Олександровна. Молода жінка, якій самоотвержений чоловік оддав і свою частку слави,—в Петербурзі; перед нею, як пише Куліш, „акурили фіміямом із десятьох кадильниць“, вона „божество“ *) „украшене и средоточіе“, як говорить Тургенев **), петербурзької української громади. Це з одного боку, а з другого—невідомо коли, як і через віщо порвалась між подружжям та духовна гармонія, що його звязувала; вже „бідаха Опанас не смів сидіти в жінчиному кабінеті“, як до жінки приходив хто з літературним визитом *); далі Марія Олександровна за кордоном, а „бідаха Опанас“ почевіряється по глухих закутках Чернігівщини, тяжко заробляючи на себе й на дружину, тільки й думаючи, що про неї й дожидаючи її так, як уміли дожидати тільки героїн Вовчкових оповіданнів. *** Гармонія пропала, а з нею пропала й та щира безпосередність, що такою запашною атмосферою сбівала перші оповідання Марка Вовчка, зникає з них краса... Оповідання такі, як перші, могли писати Опанас і Марія тільки вдвох і тільки тоді, коли їх звязувала повна гармонія. Оповідання, написані то-

*) Огоновський—Історія літератури руської, ч. III, в. 1, стор. 228.

**) Т. Г. Шевченко—Кобзарь, у Празі, 1876, т. I, стор. III—IV.

***) Про це дивись докладно в брошюрі М. З. „Афанасій Васильевич Маркович“.

